

Nyelvszerkezet és idő

A nyelvtörténet néhány elméleti kérdése*

Több körülmény, több megfontolás is mutat arra, hogy az alcímben megjelölt tematikának mind nálunk, mind határainkon túl van bizonyos aktualitása.

Az utóbbi években — a hatvanas évek vége, a hetvenes évek kezdete óta — az általános nyelvészeti irodalomban, mindenekelőtt az ún. modern irányzatok képviselőinek körében megélnék az érdeklődés a nyelvtörténet problematikája iránt; egyre-másra jelennek meg monográfiák, gyűjteményes kötetek, cikk-antológiák, amelyek a nyelv történeti változásait, e változások mechanizmusát, oksági viszonyait vizsgálják.¹ A tudománytörténeti távlat még nem elegendő ahhoz, hogy ezt a jelenséget magyarázzuk; intuitíve nyilvánvaló azonban, hogy ez az újkeletű fejlődés megfelel tudományunk belső logikájának, s valószínű, hogy összekapcsolható a tudománytörténet jelenlegi szakaszának általános sajátosságaival is: ma már jól látható, hogy az úgynevezett modern (lényegileg matematikai ihletésű és szemléletű) nyelvtudományi irányzatok térhódítása a negyvenes évek vége, az ötvenes évek eleje körül szervesen — és nem, vagy legalábbis nem elsősorban divatszerűen — illeszkedett a tudományos és technikai forradalom kezdeti jelenségeihez: elég itt a számítógép-korszak kezdeteire, a kibernetika, az információelmélet gyors előretörésére, s általában a matematikai módszerek, a modern logika széleskörű térhódítására gondolni. A korszak modern nyelvészeti irányzatainak nyelvtörténet-ellenessége sem csupán a nyelvtörténet neogrammatikus egyeduralmára való, már régebben elkezdődött visszahatást folytatta, hanem valamiképpen kapcsolatban volt az akkori természettudomány naiv szcientista optimizmusával is. Néhány év múlva talán mód lesz arra, hogy a nyelvtörténet iránti érdeklődés élnkülését is összekapcsoljuk a legutóbbi évek tudományos fejlődésének általános jelenségeivel.

Magyarországon a nyelvtörténeti érdeklődésnek ez az árapály mozgása kevésbé érezhető, mint nyugaton s mint nem egy szocialista országban. Nálunk ugyanis a kutatás gyakorlatában a nyelvtörténet viszonylag kevés teret veszített az utóbbi évtizedekben, s ez szükségszerűen tükröződött általános nyelvészeti irodalmunk tematikájában is.² Az a tény egyébként, hogy nálunk a nyelv-

* A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának 1976. október 18-i felolvasó ülésén tartott előadás szövege. A szöveget itt-ott rövidítettem és stílári módosításokat hajtottam végre rajta; a bibliográfiai jellegű utalások az előadásban nem szerepeltek.

¹ Csak mutatóban utalok két, viszonylag új kötetre: STOCKWELL, R. P. — R. K. S. MACAULAY, *Linguistic Change and Generative Theory*. Bloomington 1972, ANDERSON, J. M. — JONES, C., *Historical Linguistics I—II*. Amsterdam—Oxford—New-York 1974.

² Jellemző, hogy az Általános Nyelvészeti Tanulmányok c. kiadványsorozat, amelyet nálunk az ún. modern irányzatok fórumának tartanak, már 1967-ben külön kötetet szentelt a nyelvtörténet kérdéseinek (a sorozat V. kötete, szerk. TELEGGI ZSIGMOND), amikor a nyelvtörténet iránti érdeklődés fellendülése Nyugaton még alig jelentkezett.

történet vonzásának változásai bizonyos fokig „csillapított rezgés” formájában jelentkeznek, semmit sem vesz el a történeti nyelvtudomány elméleti problémáinak tartalmi aktualitásából: sőt, a mi történeti nyelvtudományunk viszonylagos ereje, folyamatosságából adódóan eleven tapasztalati anyaga lehetővé teszi talán, hogy éppen ezzel a problematikával kapcsolatban erőteljesebben és önállóbban vegyünk részt a nyelvtudomány nemzetközi vitáiban; más oldalról nézve pedig a modern nyelvtudományi irányzatoknak ez a gazdagodása — mert hiszen erről is szó van — utat nyithat hazánkban az ún. modern irányzatok mélyebb, szélesebb körű, elfogulatlanabb megértéséhez.

A nyelvtörténet elméleti kérdéseinek előtérbe kerülése már csak azért is indokolt, mert a szinkronia és a diakronia Saussure-i megkülönböztetésének elterjedése óta a nyelvtörténet sajátos elméleti problematikájában jelentősebb előrelépés nem következett be sem külföldön, sem nálunk. Némi egyszerűsítéssel két csoportba oszthatók azok a munkák, amelyek az utóbb évtizedek során e kérdéskörben napvilágot láttak.

Egyrészt több — és több igen jelentős — kísérlet történt arra, hogy a nyelv történeti mozgásának leírására és magyarázatára a szinkronia, a leíró nyelvtudomány keretében kidolgozott metodikákat és elméleteket használják fel. Legismertebb e téren az ún. történeti fonológia, amely már a prágai iskola keretei között született és az ötvenes években virágkorát érte el; hamarosan világos lett azonban, hogy módszerei és magyarázó elvei a hangrendszer keretein kívül nehezen használhatók és a hangrendszeren belül sem mindig meggyőzőek. Ha eltekintünk a természettudományi módszereket naiv közvetlenséggel alkalmazó és hamar kifulladt glottokronológiai irányzattól, meg az információelmélet alkalmazására irányuló és visszhangtalanul maradt kísérletektől — köztük az enyémtől³ — leginkább azokra az egyre gyakoribb, egyre rendszeresebb próbálkozásokra kell felfigyelni, amelyek a transzformációs generatív grammatikából kiindulva igyekeznek nyelvtörténeti magyarázó elvekhez eljutni; visszatérünk még arra, hogy ezek a próbálkozások miért hordják eleve magukban az eredménytelenség csíráját.

A munkák másik csoportjába azok a dolgozatok oszthatók, amelyek a szinkronia és a diakronia Saussure-i megkülönböztetésére való reagálásként, e megkülönböztetés interpretálásaként születtek és amelyeknek alaptendenciája általában ennek a megkülönböztetésnek relativizálása vagy éppen létjogosultságának tagadása.⁴ A felhozott érvek önmagukban rendszerint érvényesek, hiszen a nyelv — minden adott nyelv — ontológiai egységén alapulnak; ez teszi intuitíve evidenssé az olyan megállapításokat, hogy minden adott nyelvállapot magában hordja történeti kialakulásának nyomait, hogy az egyes nyelvi elemek jellege csak történetük ismeretében érthető meg teljesen, hogy a nyelvek szinkrón állapotában változási folyamatokra utaló variánsok találhatóak — és így tovább. Más kérdés, hogy ezek a megállapítások nem igen érintik a szinkronia és a diakronia közötti megkülönböztetés lényegét. Feltűnő egyébként ennek az irodalomnak gyakori defenzív, apologetikus jellege, amely a nyelvtörténet évtizedekig tartó háttérbe szorulásából fakad: egyes szerzők a nyelvtörténeti kutatás hasznosságát vagy éppen létjogosultságát igyekeznek

³ Théorie de l'information et recherches diachroniques. Actes du Xe Congrès International des Linguistes. Bucarest 1969. 1: 467–472.

⁴ L. TULLIO DE MAURO jegyzetét és az abban közölt bibliográfiát SAUSSURE Cours de Linguistique générale-jának kritikai kiadásában (Paris 1972. 452–453).

igazolni azzal, hogy a nyelvtörténeti szemlélet a szinkroniában is igen hasznos, nélkülözhetetlen, hogy a szinkronia sem lehet meg a diakroniára való hivatkozás nélkül.

Végeredményben tehát a diakroniára vonatkozó elméleti irodalom szinte mindig a szinkronia oldaláról közelíti meg a diakronia kérdését: vagy úgy, hogy a szinkroniában kialakult elméleteket alkalmazza a nyelvtörténetre, vagy pedig úgy, hogy a történeti változásoknak a szinkrón állapotban nyilvánvalóan fellelhető nyomaira hivatkozva tagadja a szinkronia és a diakronia közötti lényegi megkülönböztetés lehetőségét. Ennek viszont sajnálatos következménye, hogy Saussure óta alig vették szemügyre a nyelvtörténetet a maga viszonylagos, de tényleges autonómiájában, nem igen vizsgálták azt az elméleti és módszertani keretet, amelyben a sajátosan történeti vizsgálat végezhető. Az elmondottak után talán érthető, hogy miért próbálkozom itt a nyelvtörténeti folyamat jellegére és törvényszerűségeire, s ezen keresztül a nyelvtörténeti vizsgálatok elméletére és módszereire vonatkozó, kis részben talán új, s szándékaimat tekintve legalább összefüggő előzetes nézetek felvázolására. A tárgyalt kérdések irodalma egyébként könyvtárnyi, bibliográfiai teljességre megközelítően sem törekedhettem; megelégszem néhány különösen fontos vagy jellemző mű említésével a jegyzetekben.

I.

Kiinduló kérdésfeltevésünk a következő: a szinkronia és a diakronia közötti megkülönböztetés pusztán nézőpontbeli, módszertani megkülönböztetés-e, vagy pedig van valamilyen objektív alapja a vizsgálat tárgyának, a nyelvnek vizsgálatunktól független létezési módjában? Ismeretes, hogy maga Saussure — bár a Cours de linguistique générale posztumusz szövege itt-ott más értelmezésre is nyújt alkalmat — az első álláspontot képviselte, s a szinkronia és a diakronia különbségét feltétlenül szükséges, de mégis leginkább módszertani, megközelítésbeli különbségnek tekintette.⁵

Kiinduló tételünk ezzel a kérdéssel kapcsolatban mind Saussure feltételezett álláspontjától, mind a majdnem általános konszenzustól eltér, s a következő: a diakronia és a szinkronia megkülönböztetése, ha bizonyos torzítással és áttételesen is, a nyelv létezési módjában fellelhető, tényleges, objektív kettősséget tükröz. Ez a kettősség azon alapul, hogy a nyelv az idő dimenziójába két különböző síkon, két különböző módon illeszkedik be. E kettős beilleszkedést a következőképpen írhatjuk le:

1. A nyelv az idő dimenziójába egyrészt kommunikációs eszközként való működése következtében illeszkedik be, mivel a közlési aktusok céljára produkált mondatok, illetve mondatsorok az idő dimenziójában folynak le s csak ebben a dimenzióban foghatók fel (ebből következik egyébként néhány alapvető tulajdonságuk, például irreverzibilis voltuk).⁶

⁵ Így értelmezi SAUSSURE nézeteit TULLIO DE MAURO (i.h.).

⁶ Ez érvényes a nyelvi közlések másodlagos, térbeli tükrözésére, az írásra is, mivel az írásbeli rögzítés is csak az idő linearitásában történhetik és az olvasás is csak az idő folyamatában lehetséges.

2. Másrészt viszont a nyelv az idő dimenziójába a nyelvi közlések létrehozására, illetve megértésére szolgáló szabályrendszer hagyományozása során illeszkedik be, annak következtében, hogy ez a szabályrendszer az egy adott nyelvet használó közösségek története során több nemzedéken át lényegileg változatlan, pontosabban olyan fokozatosan változik csupán, hogy az egymással még érintkező, egymással kommunikáló generációk számára gyakorlatilag azonos. A szabályrendszer változásai általában csak generációk hosszú sora után válnak olyan mérvűekké, hogy a rendszernek a folyamat két végpontján található változatai kölcsönös kommunikációra már nem alkalmasak; ezeknek a folyamatoknak az időtartama azonban már amúgyis kizárja a kezdő és a befejező generáció kölcsönös érintkezését.

Összefoglalva: a nyelv egyrészt a nyelvi közléseknek az idő síkján való „lefutása”, másrészt a nyelvi szabályrendszer történeti létezése formájában illeszkedik be az idő dimenziójába.

Első látásra ez a megkülönböztetés triviális, s bár rendszerint nem fogalmazzák meg olyan élesen, ahogyan én tettem, a szembeállítás a jelenség triviális volta következtében feleslegesnek látszik. További megfontolások arra mutatnak azonban, hogy ez a megkülönböztetés a nyelv lényegi sajátosságai-ból következik s ezért közelebbi vizsgálata indokolt.

Bár ebben a munkánkban elsődlegesen az időbeliség második típusával, a nyelv történetiségével kívánunk foglalkozni, a világosabb szembeállítás kedvéért elemeznünk kell az időbeliség első típusának problematikáját is. Első látásra ezzel kapcsolatban azt mondhatnók, hogy a nyelvi aktusok időben való lefolyása nem különbözik mindenfajta emberi tevékenység szükségszerű időbeli jellegétől, s így vizsgálatától nem is remélhetünk újabb ismereteket. Az sem a nyelv specifikuma — mivel minden tudatos emberi tevékenységről elmondható — hogy a nyelvi aktus időbelisége önmagában is kettős: a közlés egyrészt az objektív, szocializált, a szó köznapi értelme szerint fizikai (tehát nem magfizikai), mérhető időtartam keretében folyik le — másrészt viszont a nyelvi közlésnek van szubjektív időtartama, a közlés a megélt időnek, a „*temps vécu*”-nek egy része, s tudjuk,⁷ hogy a megélt idő tartama, a „*durée perçue*” az objektív időt nem pontosan, hanem bizonyos eltolódásokkal tükrözi. Itt kezdődik azonban a nyelvi közlés sajátos volta: a mondatalkotás szubjektív ideje és a mondat lefutásának objektív időtartama között nem csupán a szubjektív tükrözés mechanizmusából következő mennyiségi eltolódás áll fenn, hanem lényeges szerkezeti eltérés — s tegyük hozzá, hogy ez az eltérés nem pusztán pszichológiai vagy akár pszicho-lingvisztikai tény, hanem összefügg a nyelv szerkezetének alapvető sajátosságaival. Az elmondottak illusztrálására vegyük a következő, találomra kiragadott köznapi mondatokat különböző nyelvekből:

magy. *megjöttek végre a gyerekek is*

fr. *sont-ils venus tous les deux?*

ném. *heute werden hoffentlich die Kinder ankommen*

Ilyen és hasonló mondatokat tetszőleges számban alkothatunk; sajátosságuk, hogy a mondat elején (ha nem is mindig első tagjaként) és a mondat

⁷ L. FRAISSE, P., *Psychologie du temps*. Paris 1967, különösen 116–145. Fraisse klasszikus műve óta az időészlelés irodalma igen gazdag.

végén található, egymástól elválasztott elemek között szoros nyelvtani kapcsolat van s ennek következtében különös világossággal mutatkozik meg bennük egy olyan szabályszerűség, amely egyébként minden mondatnak sajátja: a mondatok az objektív idő dimenziójában csak akkor szerkeszthetők meg szabályosan, ha a beszélő az első egy-két önálló jelentéssel bíró szegmentum kiejtésekor már az egész mondat szerkezeti tervének birtokában van, s feltehetően a mondatot kitöltő főbb lexikális elemeket is kiválasztotta. Más szavakkal, a közlés szubjektív időtartama durván két részre oszlik: egyrészt egy pillanatnyinak érzett — a tényleges észlelési küszöböt el nem érően rövid időtartamú — alkotó szakaszból, amelyben a beszélő kialakítja a kiejtendő mondat, vagy legalábbis részmondat, mondatszakasz strukturális tervét és azonosítja az üzenet lényeges lexikális elemeit, másrészt pedig abból a már szubjektíve is „tartamnak” érzett pszichológiai jelenből, amely az objektív tartammal lényegileg már azonos szerkezetű, izomorf, s amelyre a beszélő a „globális” tervet mintegy szétteríti. Más szavakkal, a mondatok alkotására szolgáló nyelvi szabályoknak alapfunkciója, hogy a szocializált, a beszélő-partnerekkel közös idő tartamára vetítsék az üzenet eredetileg globális — pontosabban globálisnak érzett — tartalmát. Ez egyben azt jelenti, hogy a mondatok alkotására szolgáló nyelvi szabályok összessége, a nyelvtan tulajdonképpen nem más, mint a tudattartalmak időben való tagolt szétterítésének — és ezáltal közölhetővé tételének — a mechanizmusa.

Mivel tulajdonképpen célunk nem az, hogy a nyelvet közvetlenül, mint funkcionáló nyelvtani szabályrendszert vizsgáljuk — tehát azt a síkot, amely, ha nem is azonos, a történetiséggel való szembeállítás tekintetében analóg a Saussure-féle szinkroniával — itt megállhatunk; az eddig elmondottak talán kielégítően bizonyították, hogy a nyelvnek a nyelvi közlések időtartamában megnyilatkozó időbelisége nem triviális sajátosság, hanem a nyelvi rendszer lényegi vonásaihoz tartozik s tulajdonképpen megszabja a nyelv működési mechanizmusát.

Az időbeliség második, történeti síkjával kapcsolatban szintén felmerülhet az a vélemény, hogy az időbeliségnek ez a típusa nem különbözik a társadalmi intézmények, öröklődő szokások, normarendszerek időbeliségétől, s így közelebbi vizsgálata nem deríthet fel olyan jegyeket, amelyek a nyelvre különlegesen jellemzők.

Mindenképpen már első látásra szembetűnik egy lényeges különbség a nyelv történeti létezése és az intézmények, szokások, normarendszerek stb. történetisége között: az utóbbiak szükségszerűen valamilyen saját magukon kívüli közegben rögzítve, kifejezve, materializálva hagyományozódnak: írásos anyagban, funkcióikhoz szükséges eszközökben, épületekben stb. vagy legalábbis a közösségi tudat számára megfogható nyelvi megfogalmazásokban, verbális köntösben;⁸ a nyelv ezzel szemben saját anyagában hagyományozódik, önmaga hagyományozásának közege.⁹ Érdemes megvizsgálni, mi következik ebből a nagyjából és egészében egyedülálló sajátosságból. Hadd említsünk itt először egy negatív előjelű következtetést. Mivel a nyelv történeti létezésének időtartama mindenfajta közlési aktus lehetséges időtartamát meghaladja, mivel a nyelvtörténet „léptéke” nagyságrendekkel

⁸ A művészeti alkotások, a művészeti „nyelv” (népzene, tánc) hagyományozása különálló kérdés.

⁹ Az írásos (újabbán ezen kívül még hangfelvételeken történő) hagyományozás másodlagos, a nyelv történeti továbbélésének távolról sem feltétele.

nagyobb az egyedi közlési aktusok léptékénél, s mivel — mint az imént láttuk — a nyelv történeti létezésének nyelven kívüli hordozója, a nyelvtől függetlenül megragadható tanúbizonyossága nincsen (az írásos vagy hangfelvételen való rögzítés nem szükségszerű), a nyelv a maga történeti létezésével beilleszkedik ugyan az objektív, szocializált, makrofizikai időbe, de ennek a történeti létezésnek az egyes beszélők szubjektív, megélt idejében közvetlen — tehát nem utólag tanult, nem metanyelvi — létezése nincs. Mivel pedig a nyelvrendszer változási folyamatai a nyelv történeti létezése keretében játszódhatnak le, az előbbiekből az is következik, hogy a nyelvi rendszer változásai a rendszer használóinak tudatában közvetlen valóságként nem tükröződnek.

Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a nyelv történeti időbelisége, változásokon keresztül állandósága nem véletlenszerű, külsődleges adottság, hanem éppoly szorosan — bár egészen más módon — fonódik össze a nyelv közlési funkciójával, mint a közlési aktusok tartamában megnyilatkozó szinkrón időbeliség. Itt leginkább abból az evidens tényből indulhatunk ki, hogy a nyelvi közlések nem elszigeteltek, hanem a nyelvhasználók egész közösségére kiterjedő, gyakorlatilag folyamatos, mondott és felfogott, elenyésző kismértékben írott szöveghálózatba illeszkednek. A mondatok előző mondatokra hivatkoznak, azok sémáját, részeit, elemeit használják újra, a közlések új közléseket hívnak életre, elemeik memorizálódnak, terjednek, más közléselemekkel keverednek újabb és újabb közlési aktusokban. Az egyéni közlési aktusok során keletkezett mondatok így állandóan gyarapodó, nyitott szöveghalmazt, korpuszt folytatnak s ennek a szupraindividuális — bár individuumok emlékezetében tárolt — korpusznak a részeivé válnak. Ennek a folyamatosan mozgó, forgalomban levő mondat, mondatföredék, mondatsema-korpusznak a folytonossága alkotja, biztosítja a nyelv történeti folytonosságát, annál is inkább, mert egy feltehetően specifikus emberi képesség folytán az egyéni beszélők ennek a korpusznak előttük ismeretes föredékéből vonják el elsődlegesen azt a szabályrendszert, amellyel a maguk közlései mondatokká szervezik. A nyelv történeti időbelisége tehát annak a következménye, hogy az egyes közlési aktusok során generált mondatok az emberi kapcsolatok, a társadalmi méretű érintkezések szövevényében terjednek, a generációk természetes egymásba fonódása útján hagyományozódnak. Míg a „szinkrón időbeliség” a közlési aktusok lefolyásának saját, szükségszerű időbeliségével azonos, a történeti időbeliség nem más, mint a közlési aktusokban megalkotott nyelvi anyag és a benne materializálódott szabályszerűségek hagyományozásának időbelisége. A nyelv történeti jellege közvetlenül következik abból, hogy a nyelv a társadalom létezésének minden pillanatában, egy adott közösség egész kiterjedésében használt közlési eszköz, s így a nyelvközösség az egymásba fonódó, egymást keresztező, minden irányban terjedő szövegek folytonos, önmagát hagyományozó hálózatában él.

II.

Konkrét nyelvi anyaghoz is kapcsolódva röviden meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy milyen következtetések adódnak az előadott tételből a nyelvvizsgálat két ágának, különösképpen azonban a történeti nyelvészetnek tárgyára és módszerére nézve.

Ami a kutatás tárgyát illeti, a különbség a nem túl szerencsés szóval leírónak nevezhető, a nyelvrendszer működését, mondatalkotó mechanizmu-

sait vizsgáló diszciplína és a történeti nyelvészet között teljesen egyértelmű: a nyelvten, a leíró nyelvvizsgálat a nyelvtani szabályok rendszerét, a nyelvtani szabályoktól felhasznált alakkészletet és hangkészletet vizsgálja (mindezeknek esetleges földrajzi és társadalmi variánsaival) — más szóval, a leíró nyelvészet tárgya maguknak a közlési aktusokban funkcionáló nyelvi eszközöknek a rendszere; ezzel szemben a nyelvtörténet, amely a nyelvet nem funkcionálásában, hanem különböző korokhoz tartozó kész közlések halmazain keresztül vizsgálja, nem magukra a nyelvi eszközökre, hanem azoknak változási folyamataira összpontosítja figyelmét.¹⁰

Milyen következményei vannak ennek a megállapításnak a nyelvtörténet elméleti céljai és magyarázó elvei tekintetében?

Bár a legtöbb esetben — a korpuszon keresztül való megközelítés jelentős technikai és intellektuális nehézségei miatt — az egyes nyelvtörténeti folyamatok feltárása már önmagában is tudományos teljesítmény, a nyelvtörténeti kutatás alapvető célját feltehetően a nyelvtörténeti folyamatok magyarázatában kell keresnünk. Ezzel kapcsolatban felvetődik persze a magyarázat fogalmának kérdése. Hosszas volna a nyelvtudományi magyarázat fogalmával kapcsolatos egyre bővülő irodalmat itt taglalni; a magam álláspontja a következő:

— ami a leíró nyelvészeti, nyelvtani magyarázatot illeti, ennek fogalma meglehetősen világos: a nyelvtani magyarázat egyenértékű annak bemutatásával, hogy egy adott nyelv szerkezete milyen módon, milyen mechanizmusokon keresztül teljesíti közlési funkcióját: a nyelv rendszerének adekvát leírása egyben a nyelvi rendszer működésének magyarázatával, s így a rendszer sajátosságainak indokolásával egyenértékű;

— más a helyzet a nyelvtörténeti folyamatok magyarázata terén: mivel a rendszer változásainak a közlés terén közvetlen szerepük nincs, a közlés szükségleteivel nem is magyarázhatók, s így pusztán feltárásuk és rendszerezésük még nem indokolja bekövetkezésüket és jellegüket. A magyarázat ezen a téren a változások szükségszerű voltának bizonyításával volna egyenértékű, egy ilyen magyarázat viszont nem igen nyugodhat máson, mint a) a változások kölcsönös összefüggéseinek, kölcsönös determinációjának feltárásán és b) az egymást meghatározó nyelvtörténeti folyamatok és a nyelvi hagyományozás körülményei közötti esetleges összefüggéseken.

Ami a nyelvtörténeti folyamatok közötti összefüggést illeti, egyetlen példacsoportot idézek abból a célból, hogy az itt felmerülő problematikát érzékeltessem.

Jól ismert az a változási folyamat, amelynek során a latin névszórágózás egyszerűsödött, majd — egyes névmási alakváltozatoktól eltekintve — szinte mindenütt eltűnt. Az ún. vulgáris szövegekben található alaktévesztések, funkciócserék tanúsága szerint a deklináció egyszerűsödési folyamata a 2. század táján indult meg érezhetőbb mértékben és a 6–7. századi anyag — például a Meroving-kor kezdeteiről származó oklevelek — adatai valószínűvé teszi, hogy akkorra a beszélt nyelvben már csak a nominativus-obliquus megkülönböztetés létezett, legalábbis a Balkántól nyugatra.

Ez a folyamat más, igen jelentős változásokkal volt párhuzamos.

¹⁰ Más kérdés, hogy éppen a változási folyamatok feltárása segítségével a nyelvtörténet rekonstruálni képes — legalábbis vázlatosan, megközelítőleg — elmúlt szinkron nyelvallapotokat is.

a) A 3–4. század ún. vulgáris irataiban egyre gyakoribbak az olyan példák, amelyek arra mutatnak, hogy a beszélt nyelvben utat tört magának egyes esetek helyettesítése prepozíciós szerkezettel; íme egy kiragadott példa a dativus helyettesítésére: *Mulomedicina Chironis 144 si . . . sic ad eos des manducare*, ahol *ad eos* áll *eis* helyett. A jelenségnek archaikus előzményei is voltak, pl. Plautus *Captivi 360 quae ad patrem vis nuntiare* (de ugyanott 400-*numquid aliud vis patri nuntiare*).

b) A prepozíciórendszer nagyjából ugyanebben a korban új elemekkel gyarapszik, amelyek bizonyos térbeli vagy időbeli relációk pontosabb tükröződését tették lehetővé s egyben — a folyamatban levő hangváltozások ellenére — biztosították egyes prepozíciók alaki önállóságát; előfordul sok más között *abante* (fr. *avant*, ol. *avanti* stb.), *inante* (vö. rom. *inainte*), *de ab* (ol. *da*), *de ex* (fr. *dès*) stb. Figyelemre méltó itt is, hogy vannak archaikus (Ennius) sőt klasszikus előzmények (*insuper*, *desuper* Vergiliusnál).

c) Jelentkeznek szórendi változási tendenciák is. A birtokviszonyt jelölő szintagma *domus patris* sorrendje (tehát a közbeékelt elem nélküli birtok-birtokos sorrend), amely a klasszikus korban igen gyakori, de távolról sem egyeduralkodó szerkesztési eljárás volt, majdnem teljesen általánosul a késői „vulgáris” iratokban, olyannyira, hogy két egymást követő főnév pusztá sorrendisége már a birtokviszonyt is jelzi: *Lex Salica XIII 7 si vero puer regi . . . ingenuam feminam traxerit*, ahol *puer regi* nyilván *puer regis* ('király rabszolgája') helyett áll.

d) Végül, de nem utolsósorban mindezt a szóvégi mássalhangzók jelentős részének eltűnése és a szóvégi szótag magánhangzójának redukciója kíséri.

Tudásunk jelenlegi szintjén az ismertetett példából csupán módszertani következtetések vonhatók le, de maga a példa nem magyarázható, ha a „magyarázat” fenti meghatározását tartjuk szem előtt.

Először: annyi nyilvánvaló, hogy a külön-külön említett, önmagukban jól ismert változási folyamatok nem különállóak, hanem részfolyamatai egy komplex rendszer-változásnak, amelynek során a nominális szintagmán belüli kapcsolatokat és a szintagma egészének mondatbeli szerepét jelölő nyelvi eszközök rendszere teljesen átalakult. A részfolyamatok közötti összefüggések legvilágosabban és legelőnyösebben a szintagma-szerkezet átalakulásának keretében mutathatók ki, ami még nem jelenti azt, hogy az egyes folyamatokat a szintagma-szerkezet átalakulása determinálta, de nem jelenti ennek ellenkezőjét sem. Nincs semmiféle megbízható, általánosságban is elfogadható válasz arra a kérdésre, hogy ezek a részfolyamatok egymást hogyan határozzák meg, s van-e valamelyiknek kauzális jellegű elsőbbsége. Legfeljebb egy negatív irányú sejtés említhető: minden valószínűség szerint ki lehet zárni egy eléggé régi, egyszerűsítő kauzális megoldást, amelyet újból divatba hozott néhány, a transzformációs grammatika peremvidékein keletkezett nyelvtörténeti tanítás: minden ok megvan ebben az esetben is, más hasonló változásnyalábok esetében is annak a feltételezésére, hogy a változás kiindulópontja nem a hangrendszer változása, tehát nem állunk szemben olyan oksági láncsal, amelynek során a „vak” hangváltozások szétrombolják a flexiós rendszert, a flexiós rendszer szétbomlása pedig előidézi az ún. analitikus struktúrák kialakulását, a szórend rögződését stb.¹¹ Általánosítható viszont szerintünk az a

¹¹ Ezzel a kérdéssel bővebben, bizonyító anyag bevonásával foglalkozom a XII Nemzetközi Nyelvészkongresszus (Bécs 1977) megjelenés alatt álló Acta-jában.

módszertani sejtés, hogy az egyes részfolyamatok közötti összefüggés pusztán ténye a mondat- és a szintagmaszerkezet síkján mutatható ki: ez visszautal mindarra, amit a korábbiakban a nyelvi hagyományozás jellegéről, a mondat-hagyományozásnak a nyelvtörténeti folytonosságban játszott szerepéről mondtam.

Másodszor: példánkból az is kitűnik, hogy az említett nyelvtörténeti folyamatok leginkább olyan változatokat, olyan választási lehetőségeket általánosítanak, amelyek a nyelvszerkezet egészét módosító átalakulás megindulása előtt már léteztek a nyelvben. A változás tehát eredetileg egymás mellett létező, egymással nagyjából ekvivalens mondat típusok közötti szelektálás, szelektív hagyományozás formájában megy végbe. A nyelvtörténeti magyarázat tehát ezen a ponton a szelektivitás tényének és irányának indoklásával volna azonos.

Ha áttérünk a magyarázat másik szintjére, a változási folyamatok és a hagyományozás külső körülményei közötti összefüggések kutatására, csak nyitott problémákkal találkozunk, de válasszal alig. Ha eltekintünk a nyelvek összeolvadásának, széttagolódásának nyilvánvaló történelmi determináltságától, meg a szókincs története és az életmód, a gazdaság, a kultúra stb. változásai közötti közvetlen összefüggésektől, semmiféle kielégítő választ nem találunk arra a kérdésre, hogy milyen szálak kötik össze a nyelv szerkezeti változásait a nyelvet használó, hagyományozó közösség adottságaival; ismeretes, hogy ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata terén fordultak elő a nyelvtudomány történetének talán leglátványosabb kudarcai.

Magam sem mehetek itt tovább annál, mint hogy megkísérlem hipotétikus formában levonni a következtetéseket a nyelv történeti időbeliségéről mondottakból.

Mindazok, akik jelentősebb, átfogó teóriák keretében keresték a nyelvszerkezet történeti módosulásai és a szerkezeten kívüli tényezők közötti kapcsolatokat, az egyéni beszédtevékenységnek, a közlési aktusnak a körülményeiből, egyéni és társaslélektani feltételeiből indultak ki. Itt említhető az a többektől hangoztatott, az információelmélet fogalmi rendszeréből merített alapelv, amelyet az ötvenes években elsősorban A. MARTINET részletezett, s amely szerint a nyelvszerkezet fejlődésének mozgató ereje az *économie* — a beszélő törekvése idő, energia megtakarítására — és az egyértelmű, világos közlés társadalmi igénye közötti ellentét. Lényegileg idetartozik a Halle-től felkarolt, s generatív keretben előadott feltételezés, amely szerint a gyermek bizonyos fokig egyszerűsítve veszi át és reprodukálja környezete nyelvtanát.¹²

Az ilyen és hasonló elméletek — és ez vonatkozik a generatív nyelvtan történeti alkalmazását célzó kezdeményezésekre általában — abból a hallgatólagos munkahipotézisből indulnak ki, amely szerint a nyelvszerkezet történeti változásai közvetlenül adódnak az egyedi beszédaktus során érvényesülő mechanizmusokból és törvényszerűségekből; ha azonban elfogadjuk azt az

¹² MARTINET, A. *Economie des changements phonétiques*. Berne é.n. (1955), passim; HALLE, M. *Phonology in Generative Grammar*. Word 18 (1962): 54–72. Halle és Martinet nézeteinek sajátos ötvözete BEVER, T. G. — LANGENDOEN, D. T., *The interaction of Speech Perception and Grammatical Structure in the Evolution of Language*. STOCKWELL-MACAULAY (1. az 1. jegyzetben említett művet), 32–95. A Halle-felé megközelítést ismételtelen bírálja W. LABOV, aki szociolingvisztikai kiindulással igyekszik a nyelvi változás problematikáját megközelíteni. Elméleteivel részletesen foglalkozom a 11. jegyzetben jelzett, megjelenés alatt álló előadásomban.

álláspontot, amely szerint a nyelvtörténet „időléptéke”, időbeli viszonylatai lényegükben különbözőek az egyedi beszédaktus időbeliségétől, nincs sem ok, sem lehetőség arra, hogy az egyéni tudatok körét messze meghaladó, évszázados változási folyamatok determinációját az egyedi beszédaktusokban keressük. Ha elfogadjuk, hogy a nyelvtörténet a maga anyagi valóságában egy nyelvi korpusz, mégpedig egy folyamatosan gazdagodó, módosuló nyelvi korpusz hagyományozása, akkor jogosult az a feltételezés, hogy a nyelvtörténeti folyamatok magának ennek a hagyományozásnak a körülményeivel, jellemző jegyeivel állanak kapcsolatban, nem pedig az egyes közléseket meghatározó tényezőkkel, s nem is közvetlenül a társadalom és a közösség adottságaival. Nagyon óvatos formában felállítható talán egy olyan előzetes hipotézis, amely szerint a nyelv szerkezetének változása a korpusz szelektív hagyományozásából következik, s a korpuszból továbbhagyományozásra hosszabb távon az a mondat-, ill. mondatséma-anyag szelektálódik, amely az adott közösségben továbbhagyományozásra a legalkalmasabb; az alkalmasság több és időnként egymásnak ellentmondó jellegzetességtől függhet: könnyű memorizálhatóság, más mondatokkal, mondatsémákkal való könnyű kombinálhatóság, torzulásmentes érthetőség stb. Valószínűleg az adott közösség rétegződése, méretei, településviszonyai, kulturális szintje stb. döntik el, hogy milyen jellegzetességek válnak egy-egy korszakban a hagyományozásra való alkalmasság mércéjévé. Természetes az is, hogy a szelektálás csak az adott korpuszban képviselt nyelvtani rendszeren belül mehet végbe, a korpuszban már adott variánsok általánosulása útján, a változási folyamatok szükségszerű kölcsönös determináltságának keretei között.

Ennek az általános tételnek az alapján is nehéz egyelőre megmondani, hogy például az előbb tárgyalt késői latin változás-nyaláb hogyan kapcsolódik a késő-császárkori nyelvi hagyományozás körülményeihez. Ez természetes is: a nyelvi változási folyamatok és a történeti hagyományozás körülményei közötti összefüggés kutatása komoly formában elképzelhetetlen addig, amíg maguknak a nyelvrendszeren belüli változási folyamatoknak az elemzése, a köztük érvényesülő kölcsönös determinációs mechanizmusok feltárása nagyjából és egészében megoldatlan.

Ez a meg gondolás egyébként — befejezésül — egy olyan kérdéscsoport-hoz vezet, amelyet itt csak röviden érinthetek: a nyelvi változási folyamatok felosztásának, kategorizálásának problémájához. Jelenleg a nyelvtörténeti folyamatokat a leíró nyelvészet valamely iskolájának fogalmi rendszerében írjuk le, mert más fogalmi rendszerrel nem rendelkezünk. Lehet, hogy ez szükségszerűen van így, de az ebből adódó nehézségeket valamiképpen számításba kell venni, mert különben az anyag elrendezése magának a változási folyamatnak a megértését akadályozhatja. Egy tipikus, bár talán extrém példa: a fr. *chanterai*, sp. *cantaré* stb. típusú futurumok, mint ismeretes, egy *cantare habeo* típusú mondatra vezethetők vissza. Ez a mondatséma sajátos, nem a futurumra szorító jelentéssel már a klasszikus nyelvben is létezett, s nagyjából az I. évezred második felének a során került a *cantabo* vagy *agam* típusú futurumok helyére, amelyek funkcióik ellátására fonetikai tekintetben alkalmatlanokká váltak (a beszélt nyelvben megszűnt a különbség *cantabit* és *cantavit*, *aget* és *agit* között). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy egy teljes mondat — mégpedig egy olyan mondat, amelybe infinitívus formában egy másik mondat ágyazódott be — több évszázados fejlődés során flektált igealakkká alakul úgy, hogy a mondat ragozott igéje fonetikailag redukált alakban idő- és személy-

jellé válik. Itt tehát egy olyan folyamatról van szó, amely a hagyományos nyelvleírás sémáján belül egyszerre öleli fel a mondattant, az alaktant és egyben erőteljes hangtani vonatkozásokkal is rendelkezik, nem is említve összefüggéseit az igeragozás egészével. A folyamat tehát szinte az egész nyelvi rendszert átfutja, s puszta alaktani jelenségként való tárgyalása, mint ez a hagyományos történeti nyelvtanokban szokásos, szinte lehetetlenné teszi megértését. A folyamat generatív keretben is igen rosszul írható le, hiszen a lehetséges generatív nyelvtanok több szintjét, a szabály-hierarchia több emeletét érinti egyszerre és adekvát formalizálása szinte beláthatatlanul bonyolult volna. Ilyen és hasonló problémákra való tekintettel talán hasznos volna kísérletet tenni arra, hogy megalkossuk a nyelvtörténeti változási folyamatoknak a leíró kategóriáktól bizonyos fokig függetlenített tipológiáját, ami talán megkönnyítené megfelelő csoportosításukat és a közöttük fennálló összefüggések jobb felderítését.

*

Nem indokolt, hogy mondanivalómat újból összefoglaljam.

Mondanivalóm egy elemét — szerintem lényeges elemét — mégis kiemelém. Az utóbbi évek szinte egyöntetű gyakorlatától eltérve nem feloldottam, hanem tudatosan elmélyítettem azt a dichotómiát, amely a működő nyelv-szerkezet és a nyelv történeti mozgása, s ezzel kapcsolatban a leíró, nyelvtan-rendszerező kutatás és a nyelvtörténeti kutatás között fennáll s amelyet — az én nézeteimtől bizonyos fokig eltérő formában — Saussure avatott alapvető nyelvtudományi problémává.

Úgy gondolom azonban, hogy ez a megkülönböztetés a nyelv létezési módjában objektíve, materiálisan adott s így semmi okunk sincs arra, hogy elkerüljük azokat a következtetéseket, amelyek a nyelvelmélet, a nyelvészeti kutatás célkitűzései és módszerei tekintetében a megkülönböztetésből következnek. Ez a dichotómia nem jelenti a nyelv alapvető egységének a tagadását, jelenti azonban azt, hogy tudomásul vesszük a nyelv hallatlan, mélyreható komplexitását, amely abból adódik, hogy minden társadalom valamennyi tagja számára, a társadalom létezésének egész ideje alatt a teljes tudatos élet és mindenfajta interperszonális kapcsolat elkerülhetetlen, állandóan működő megjelenési formája és közvetítő közege, változásai viszont — az elméleti magyarázat szintjén még lényegileg feltáratlan sajátosságaikkal — a nem tudatos történeti folyamatok körébe tartoznak.

HERMAN JÓZSEF

Language in Time

(On the Theory of Linguistic Change)

by JÓZSEF HERMAN

The Author analyses the "double insertion" of language into the dimension of time: *a*) through the duration of actual linguistic communication and *b*) through the historical continuity in the use of language structure. Theoretical implications of this distinction are examined. A translation of the paper — with unsubstantial modifications — is being published in ALH 28 (1978).